

HABİL QURBANOV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azad Həmkarlar İttifaqının sədri,
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan
professorqurbanov@yandex.com*

QANUN DÖVLƏTİN NORMATİV-HÜQUQİ SİSTEMİNİN ƏSASIDIR.

*Kamil olmaq üçün insana bütün elmlərdən
ən lazımlısı qanunlar haqqında elmdir.
Platon*

Açar sözlər: dövlət quruluşu, qanunvericilik, hüquqi prinsip, siyasi-hüquqi abidə, idarəçilik formaları, qanunçuluq, ümumxalq səsvermə.

Əgər qanun müasir hüquq mənbələrinin baza elementi qismində qavranılırsa, bu gün o özündə aşağıdakı əlamətlərə malik tərifə ehtiva edə bilər.

Qanun dedikdə, bilavasitə xalq tərəfindən referendum yolu ilə və ya onun nümayəndəli orqanı (qanunvericilik) tərəfindən xüsusi qaydada qəbul edilən və dövlətin mühüm (o cümlədən ilkin) normalarını yaradan ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik normativ-hüquqi akt başa düşülür.

Dövlətin normativ-hüquqi aktlar sisteminin mahiyyəti müəyyənləşdirilərkən qanun ənənəvi olaraq aşağıdakı bir neçə mənada izah oluna bilər:

1) qanun – dövlətdə qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilən **normativ-hüquqi akt**;

2) qanun – mücərrəd və ümumi xarakterli istənilən hüquq **norması**;

3) qanun – dövlət-təşkilati cəmiyyətdə müəyyən edilən **pozitiv hüquq**;

4) qanun – ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan **hüquqi akt**.

Qanun özünün anlayış mənası ilə yanaşı, müasir Azərbaycan hüquq dilinin çoxsaylı törəmə anlayış və terminləri üçün ilk əsas qismində çıxış edir. Hazırda aşağıdakı anlayış və terminlər daha çox qəbul edilən hesab olunur:

1) **Qanunçuluq** – hüququn bütün subyektləri, yəni ümumi hakimiyyət orqanları, məmurlar, vətəndaşlar və onların birlikləri tərəfindən qanunlara dönmədən əməl və onların icra olunması prosesini və nəticəsini səciyyələndirən prinsip (tələb), habelə vəziyyət; cəmiyyət həyatını qaydaya salan və geniş anlamda qanunla mühafizə olunan vəziyyət;

2) **qanuni**, yəni qanuna uyğun olan – qanuna xidmət edir və ya qanunla yol

verilir; geniş anlamda – qanun əsasında qüvvədə olur;

3) **qanuni mənafeələr (maraqlar)** – hüquqla müdafiə olunan müəyyən sərvətlərə subyektin nail olmaq istəyi ilə bağlı hüququayğun səylər (istəklər);

4) **qanunvericilik hakimiyyəti** – dövlət hakimiyyətinin ilkin budağı; mühüm dövlət aktlarının qəbulu üçün xalqın hüquq (mandat) verdiyi ali nümayəndəli orqan;

5) **qanunvericilik təşəbbüsü** – müəyyən edilmiş prosedura müvafiq surətdə qanun layihəsini parlamentə rəsmi olaraq çıxarmaq hüququ; o, müvafiq qanunverici orqanın həmin qanun layihəsinə öz iclasında baxmaq vəzifəsinin meydana çıxmasına səbəb olur;

6) **qanunvericilik orqanı** – ölkənin əsas qanunu ilə qanunvericilik hakimiyyətinin əsas funksiya qismində həyata keçirilməsinin həvalə olunduğu dövlət təşkilatı;

7) **qanunvericilik prosesi** – qanunvericilik hakimiyyəti orqanının qanun layihəsinə baxılması, qanunun qəbulu və promulqasiyası (qanunun imzalanması, elan olunması və hüquqi qüvvəyə minməsi) üzrə fəaliyyət qaydası;

8) **qanunvericilik** – dövlətin qanunvericilik aktlarının məcmusu (məhdud, elmi mənada); ümumdövlət əhəmiyyətli hüquq mənbələrinin məcmusu (geniş, praktiki mənada). Həmçinin milli (dövlətdaxili) və beynəlxalq qanunvericilik, sahəvi qanunvericilik və ərazi (federativ dövlətlərdə) qanunvericiliyi fərqləndirilir;

9) **qanuna itaətlilik (qanuna itaətli davranış)** – qanunla razılaşmaya əsaslanan hərəkət; bütövlükdə hüquqi göstərişlərə uyğun davranış;

10) **qanun-məşvərətçi orqan** – qəbul etmək hüququ olmadan, qanun layihələrinə baxmaq üçün yaradılan təsisat. Tarixən ömrünü başa vurmuş idarəçilik formaları üçüncü səciyyəvi olmuş, lakin hazırda da bir sıra Yaxın Şərqi monarxiyalarında mövcuddur;

11) **qanunyaratma** – qanunların xalqın birbaşa iradə ifadəsi yolu ilə, yaxud onların qəbulu və qüvvəyə minməsinin müəyyən qaydasının (mərhələlərini) nəzərdə tutan dövlətlərin qanunvericilik orqanının fəaliyyəti vasitəsilə yaradılması prosesi. (4,s.48-49)

Geniş yayılmış hüquqi terminlərdən biri də Roma hüququndan törəmə olan **lex (leges, leqalis)** aşağıdakılardır:

1) **legisprudensiya** – qanunlar (qanunşünaslıq) haqqında elmin yurisprudensiya çərçivəsində ardıcıl olaraq təşəkkül tapması;

2) **leqallıq** – qanuni əsaslarla gerçəkləşdirilən hər hansı təşkilatın, prosedurun, vəzifənin və ya ictimai münasibətin tanınması;

3) **legitimlik** – ölkə əhalisinin, onun böyük qruplarının, ictimai rəyin dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətdə olan institutlarına pozitiv münasibətini bildirən siyasi-hüquqi anlayış;

4) **leqallaşdırma** – qanuniləşdirmə, yəni hüquq subyektlərinin müəyyən hərəkətlərinə və ya hüquqi mənə kəsb edən hadisələrə qanuni qüvvə verilməsi; səlahiyyətli vəzifəli şəxslərin sənədlərdəki imzalarının həqiqiliyinin təsdiq edilməsi;

5) **legislatura** – “qanunvericilik orqanı” anlayışının sinonimi; konstitusiyaya hüququnda tətbiq edilən “çağırış” anlayışının, yəni parlamentin (və ya onun palatalarının) həmin seçilmiş tərkibdə fəaliyyət göstərdiyi faktiki dövrün və ya səlahiyyətlər müddətinin sinonimi;

6) **legistlər** – Roma hüququnun Qərbi Avropada resepsiyasına (mənimlənməsinə) kömək etmiş orta əsr hüquqşünasları (qlossatorları və postqlossatorları onlara nümunə göstərmək olar). (5, s.17)

Azərbaycanda “qanun” anlayışının təşəkkülü və inkişafın tarixindən. Qanun haqqında ideyalar, onun anlayışına müraciətlər qanun kimi mühüm fenomenin tarixi qədər qədim və dərin köklərə malikdir. Öz rüşeymlərini Qədim Şumerdən, Hettədən, Hurritdən götürən qanunyaradıcılıq Orta yüzilliklərdə Avropa ölkələrində xüsusi orqanın – qanunvericilik hakimiyyəti orqanının (parlamentin) təşəkkülünə formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Diqqəti cəlb edən xüsusi cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, qanun fenomeni həmişə qanunçuluğa münasibətlə müşayiət olunmuşdur. Bu isə ondan irəli gəlmişdir ki, qanunlar nə daş kitabələr, gil lövhələr, nə də ayrıca tərtib edilmiş cədvəllər üzərində qalmaq üçün verilməmişdir. Əgər qanun verilmişdirsə, o, mütləq surətdə yerinə yetirilməli, icra olunmalı və ona tutduğu vəzifədən, mənsub olduğu sosial təbəqədən və malik olduğu nüfuzdan asılı olmayaraq, əməl edilməlidir. Beləliklə, qanunun yerinə yetirilməsi, icra olunması və ona olduğu kimi əməl edilməsi – budur **qanunçuluq**.

Qanun istər mühüm hüquqi anlayışlar sisteminin, istərsə də siyasi və hüquqi təlimlər tarixi elminin diqqət yetirdiyi aktual məsələlərdən biri kimi müasir ictimai şüurun mühüm tərkib elementlərindən biri qismində çıxış edir. Lakin bu tərkib elementinin anlayışı problemi siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin deyil, ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsi elminin predmetinə daxildir. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi isə yalnız qanunla bağlı nəzəriyyə və təlimləri öyrənir.

Qədim xalqların siyasi-hüquqi düşüncəsində qanun anlayışına müxtəlif mövqelərdən yanaşılmış (əlbəttə, bunu dünyanın bütün deyil, bəzi xalqlarına aid etmək olar), qanun bir tərəfdən fəlsəfi, digər tərəfdən isə sırf hüquqi mənada dərk edilmişdir. Qanuna sosial-fəlsəfi mənada yanaşmaya son dərəcə azsaylı ən qədim sivilizasiyalarda təsadüf olunur. Həmin sivilizasiyalarda qanuna, hər şeydən əvvəl, müqəddəs fenomen qismində yanaşılmışdır. Məsələn, qədim yunanlarda qanun “dike” (ədalət) anlayışı ilə eyniləşdirilmişdir. Bu, sırf fəlsəfi yanaşma idi. Qədim dünyanın böyük filosofu Sokrat deyirdi ki, “ədalət və qanun eyni şeylərdir. O dövlətdə ki, qanuna daha çox tabelik var, elə dövlətlər sülh dövründə xoşbəxt olduqları kimi müharibədə də yenilməz olurlar. Həmrəylik dövlətlər üçün böyük nemət sayılır. Lap şəxsi həyatın özündə də daha çox hörmətə layiq olanlar qanuna tabe olanlar deyilmi? Mən sübut etdirəm ki, qanun və ədalət eyni şeylərdir”.

Analoji yanaşmaya qədim çinlilərin də siyasi-hüquqi fikrində təsadüf olunur. Belə ki, Qədim Çin cəmiyyətində mövcud olan “jen” (ədalət) anlayışı eyni zamanda da qanun anlayışı ilə eyni səviyyədə dərk edilirdi. Qanun da, ədalət də eyni dəyərlər kimi yerə səmadan enmişdi. Onları bir-birindən ayırmaq qeyri- mümkünür.

Bəzi qədim sivilizasiyalarda qanun sosial mənada həyati norma, göstəriş kimi qəbul olunmuşdur. Qanun o dərəcədə müqəddəsləşdirilmişdir ki, onu pozmaq və ya onun tələblərinə əməl etməmək cəmiyyət üzvünün həyatı bahasına başa gələ bilirdi. O cümlədən, qədim hindlilərin danışıqsız və qeyd-şərtsiz əməl etdikləri “dharma” (həyati qanun, davrayış kredosu) hər bir hindli üçün alternativ olmayan həyati göstəriş, hər hansı kənar qüvvə tərəfindən dəyişdirilə bilməyən norma idi. Hətta ən ali varna (kasta) hesab edilən brahmanlar zümrəsinə mənsub olan brahmanın öz dharmasını pozması cəzasız ötürülməzdi. Maraqlıdır ki, qədim hind cəmiyyətində hər bir şəhərin, əyalətin, kəndin, mələllə və hətta ayrıca bir həyətin öz dharması olmuşdur.

Azərbaycan xalqının ən qədim, möhtəşəm siyasi-hüquqi abidəsi olan Avesz bizə qanunun anlayışı deyil, onun sosial-fəlsəfi mənası haqqında müəyyən

məlumatlar verir. Avestaya görə, şər qüvvələrə qarşı dura bilmək, şər ruhu sarsıtmaq üçün əxlaq qanununa əməl etmək zəruridir. Təsadüfi deyil ki, elmi ədəbiyyatda Avesta Azərbaycan xalqının “Əxlaq Məcəlləsi” (Y.İ.Rüstəmov) də adlandırılır. Burada əxlaq qanunu dedikdə, ilk növbədə “həyati qanun” kimi təqdim olunan “**Məzda qanunu**” nəzərdə tutulurdu. Avestanın ideoloji əsasına xidmət etmiş zərdüştilik etikasının başlıca məzmununu bilavasitə Zərdüştün özününəlan etdiyi **etik qanunlar** təşkil edir.

Zərdüştilik etikası, Avesta Məzda qanununu ilahi bir zirvəyə qaldırır. Məzda qanununu pozmaq və ya ona əməl etməmək, divlərə (şər qüvvələrə, şər ruha, cinayətkarlığa) xidmət etmək deməkdir. Avestanın təbliğ etdiyi müqəddəslik eyni zamanda qanunların müqəddəsliyidir. Bu cəhətdən Məzda qanunu elə bir müqəddəslikdir ki, ona qarşı çıxmaq ən böyük və bağışlanmaz günahlardan biridir. Məzda qanunlarını yerinə yetirmək insana və bütün insanlığa xidmət etmək deməkdir.

Tarixə yuxarıdakı qısa ekskursdan sonra qeyd etmək istərdi ki, Azərbaycanda “qanun” məfhumunun etimologiyasına, etimoloji mənşəyinə təsadüf edilmir. Əgər zərdüştiliyin özündə ehtiva etdiyi “xeyir” və “şər” kateqoriyalar nöqtəyi-nəzərindən yanaşılsa, qanun bu kateqoriyalar arasındakı sərhədi xatırladacaqdır. Əslində, qanun elə nələrsənə arasındakı sərhəd, həddir. “Cinayətkar” törəmə anlayışı da bu mənə ilə bağlıdır. Cinayətkar, məhz həddi aşan, öz icmasının qanunlarına məhəl qoymayan, onlara qarşı düşmən mövqeyində duran fərddir.(1,s.12-14)

Qanun hüquqi prinsiplə məişət prinsipini birləşdirirdi. Məişət prinsipi ilkin həyat tərzinə, adət və ənənələrə əsaslanırdı. İcma həmin prinsiplərin qarşılıqlı vəhdəti ilə yaşayırdı. Öz davranışı ilə icma adətlərini pozan icma üzvü icmanın hüquqi prinsiplərini pozan cinayətkar kimi oradan sürgün olunurdu. A.Axundovun 2005-ci ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” kitabında qanununun izahı belə verilir: “1) qayda; 2) dövlət tərəfindən təsdiq edilərək hamı üçün məcburi olan qaydalar toplusu; 3) üsul, nizam və s.”

Məlumdur ki, Azərbaycan müsəlman ölkəsi olsa da, onun nə vaxtsa islam dövləti olmasına dair heç bir tarixi məlumat yoxdur. Lakin ölkəmiz VIII yüzillikdə Ərəb xilafətinin istilasına məruz qalmış, xalqımız 150 ildən çox ərəblərin əsarəti altında olmuşdur. Təbii olaraq, islam dini Azərbaycanda qəbul edildikdən sonra burada islam hüquq sistemi formalaşmağa başlamışdır. Ona görə də islam hüququnda hüququn mənbələrindən biri kimi qanun əmr edilən, göstərilən, yaxud münasib hesab edilən doğru yol mənasında işlədilir. Deməli, bu cəhətdən “qa-

nun” anlayışının ölkəmizdə VIII yüzillikdə arıtq mövcud olduğu şübhə doğura bilməz.(1,s.35-37)

XIII əsr dahi Azərbaycan mütəfəkkiri **Nəsirəddin Tusi** (1201-1274) özünün məşhur “Əxlaqi-Nasiri” əsərində qanunların anlayışına və mahiyyətinə xüsusi yer vermişdir. Onun hüquqi qanunlarla bağlı müddəalarında praktikada nə dərəcədə istifadə edilib-edilməməsi haqqında fikir söyləmək çətindir. Lakin həmin qanunların Səlcuqilər dövlətində mühüm tarixi rol oynadığı danılmazdır. Digər tərəfdən, Tusi Səlcuqilər dövlətində məhz qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi məsələləri ilə məşğul olmuşdur.

N.Tusin hüquqi doktrinasında qanun özünəməxsus orta əsr çalarları ilə yanaşı, həm də elmi-nəticəvi yanaşma kontekstində təzahür edir. Mütəfəkkirin məntiqi qənaətinə görə qanun ilahi, təbii və ya hər hansı kənar qüvvənin deyil, tarixi zərurətin məhsulu, yetişdirməsidir. O, qanunu əməli (qərarı) hikmətin məhsulu hesab edərək yazır: “Camaatın qərarı əsasında yaranan və qərarı olanlardan biri də qanunlardır”.

N.Tusin fikrincə, əxlaq normaları cəmiyyət tərəfindən qorunub mühafizə edildiyi kimi, elə edilməlidir ki, qanunlar da həmişə layiqincə qorunub saxlanılsınlar. “Qanunlar yox edilib aradan çıxarıla bilməzlər”. Çünki onlar insanların hərəkət və davranışlarının doğru, düzgün istiqamətdə olmasına yardım edirlər.

N.Tusin zərdüştilik dövrünün sosial-siyasi və hüquqi ideyaları ilə yaxından tanışlığı, Məzda qanununa (müqəddəs qanuna) danışıqsız əməl edilməsi tələbini o zamankı cəmiyyət üçün örnək hesab etməsi onun qanunla bağlı fikirlərinin formalaşmasında az rol oynamamışdır. Mütəfəkkir ilk növbədə qanunların zərdüştilik təlimində irəli sürülmüş müqaviləli mənbəyindən bəhrələnməmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən A.Q.Rzayev düzgün olaraq yazır ki, “N.Tusi müqavilə anlayışını qanunların təbii əsasına şamil edir. O, insanın təbii qanunu könüllükəşf və təbiiq etdiyini göstərməyə səy edir. Mütəfəkkir qanunu həm ayrı-ayrı vətəndaşların, həm də bütün cəmiyyətin kamilləşməsinin mənbəyi hesab edir”.

N.Tusi dövlətləri quruluşlarına və idarəçilik formalarına görə fərqləndirirdi. Göstərirdi ki, hər bir dövlətin öz quruluşuna uyğun qanunları olur. Yəni dövlətin, onda gerçəkləşdirilən hakimiyyətin hüquqi təbiəti neçədirsə, qanunları da elədir. “Hər bir dövlətin özünəməxsus qayda-qanunları mövcuddur”.

N.Tusi hüquqşünaslığa müvafiq tarixi dövrün ictimai münasibətlərlə bağlı olan elm qismində baxırdı. Onun fikrincə, müvafiq ərazidə vəziyyətin dəyişməsindən asılı olaraq hüquqşünaslığın da məzmunu dəyişir. Hüquqşünaslıq elminin məqsədi cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətləri, o cümlədən müxtəlif xalqlar və dövlətlər arasındakı qarşılıqlı

münasibətləri tənzimləməkdən, ölkə sakinlərini, dövlətin varlığını qorumaqdan ibarətdir. Hüquqsünaslıq həm də qanunlar yaratmaq deməkdir.

N.Tusinın siyasi-hüquqi təlimində “qanun” və “siyasət” anlayışları bir-birindən ayrılmazdır. Mütəfəkkirin qənaətinə görə, ölkə əhalisini idarə etmək siyasəti dedikdə, tərtib edilmiş müxtəlif qayda-qanunlar başa düşülməlidir. Deməli, dövlətin qanun-yaratma (hüquqyaratma) sahəsindəki fəaliyyətinin özü də siyasətdir. Elə bir siyasət ki, onun vasitəsilə verilmiş qanunların tətbiqi əsasında ölkə əhalisi idarə olunur. Tusinin siyasi-hüquqi görüşlərinin təhlilinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “N.Tusidə “dövlət” anlayışı “qanun” və siyasət” anlayışlarından ayrılmazdır. Tusinin fikrincə, qövlət qanuna arxalanır. Ona görə də “tənzimləyici qanun” həmişə zəruridir. Belə dövlətin səyi qanunların yerinə yetirilməsinin təşkilinə istiqamətləndirməlidir” (2,s.43).

Ədalətli, fəzilətli və hikmətli (qanunların ədaləti, fəziləti və hikməti) qanunlar haqqında məsələ Tusinin hüquqi təliminin etik-siyasi əsasını təşkil edir. Mütəfəkkir ədalətli qanunları təkcə cəmiyyət işlərinin idarə edilməsi deyil, eyni zamanda da dövlətin mövcudluğunun, möhkəmliyinin və əbədiyyətinin təmin olunması nöqtəy-nəzərindən zəruri hesab edir. Humanist mütəfəkkir ölkəni idarə etmə siyasətində, xalqa münasibətdə ədaləti həmişə ön plana çəkirdi. Feodalizm dövrü qanunlarının mahiyyətini dərinləndirən təhlil etmək bacarığı onu bu qənaətə gətirmişdir ki, qanunların iki növünü – ədalətli və ədalətsiz qanunları fərqləndirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, onun bu bölgüsü rəsmi-hüquqi deyil, şərti xarakterə malikdir. Çünki həmin bölgü mütəfəkkirin şəxsi mülahizəsinə əsaslanırdı.

N.Tusinın ideyasına uyğun olaraq ölkəni idarə etmə, hər şeydən əvvəl, möhkəm iradə, əzmkarlıq, düzlükvəmərdənəlik tələb edir. Bu məziyyətlərə və digər müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə əngəl törədən mənəvi qüvvələrdən biri ədalətsizlikdir. Ədalətsizlik isə, ümumiyyətlə, cəmiyyəti və dövləti düzgün idarə etmə ilə daban-dabana ziddir. Tusiyə görə, “rəiyyəti ədalət, fəzilət və hikmət qanunları əsasında idarə etmək lazımdır”.

N.Tusinın hüquqi təliminə görə, haqqı-nahaqdan yalnız ədalətli qanunların köməyiylə ayırmaq olar. Ədalətli qanunlar cəmiyyət üzvləri arasında həm tarazlıq, həm də bərabərlik yaradır. Fəzilət sahibləri ədalət qanunlarına ona görə üstünlük verirlər ki, bu qanunlar mükafat və cəzada həmişə orta mövqeyə tuturlar. Fəzilətli insanlar qanunların ciddiliyindən qorxmur, əksinə, onlara dərin hörmət və ehtiramla yanaşırlar. Bunu qanunların hikməti kimi dəyərləndirən mütəfəkkir yazır: “Dövlətdə hikmət öz qaydasında olmalıdır”. Tusi “hikmət qanunları”, ya-

xud “qanunların hikməti” dedikdə, qanunların məzmun və mahiyyətindəki məntiqiliyi, onların əxlaq normalarından qidalandığını nəzərdə tuturdu. Qanunvericinin ədalətli qanunlar yaratmaqla bağlı mövqeyini də hikmət və əxlaq normaları ilə əlaqələndirən mütəfəkkir göstərirdi ki, “...dünyanın işlərini daha çox ədalətlə nizama salarlar...”

Beləliklə, Tusinin ədalətli qanunla bağlı mülahizələrində ədalət həm fəzilətlərin, həm də hikmətin ən yüksək pilləsi kimi təqdim olunur. Ədalət, o cümlədən ədalətli qanun cəmiyyət və dövlət işlərinin gercəkləşdirilməsində düzgün yolun, məqsədyönlü inkişafın bələdçisi rolunu oynayır. Dövlətin möhkəmliyi və qüdrəti ədalətli qanunlara bağlıdır. Başqa sözlə, ədalətli qanunlar tərəqqiyə aparan işıqlı yoldur. Mütəfəkkir yazır: “.hər şey kamala doğru ədalət qanunları əsasında inkişaf edər”.

Dövrünün dahi humanisti öz müasirlərinə qanunları dönə-dönə mütaliyə etməyi və onları dərinləndirən öyrənməyi tövsiyə edirdi. Tusi insan cəmiyyətini qanunlarsız təsəvvür edə bilmədiyinə görə, onları qorumaqla yanaşı, həmişə təzələməyi və dəyişdirməyi də zəruri hesab edirdi. Qanun Tusi üçün sosial-iqtisadi və siyasi inkişafın başlıca meyarı idi. Cəmiyyətin və dövlətin inkişafına isə həmişə müxtəlif pozuntuların mane olduğunu qeyd edən mütəfəkkir göstərirdi ki, “nəyin pozğunluğa səbəb olacağını öyrənməkdən ötrü qanunları bilmək lazımdır. (2,s.88-89)

XIV-XV yüzilliklər Azərbaycanda müxalifətçi ideologiyanın yüksəliş dövrü kimi qiymətləndirilir. Təbliğ edilən sosial-siyasi ideyalar ümumi bərabərlik kimi demokratik məzmun daşıyırdılar. Həmin demokratiklik mütəfəkkirlərimizin yaradıcılığında romantik motivlərlə müşayiət olunmuşdur. Bu nöqtəy-nəzərdən xalqımızın sosial-siyasi və hüquqi fikir tarixinin inkişafında XVI yüzilliyin romantik poeziyası və onun dünya şöhrətli korifeyi **Məhəmməd Füzulinin** (1494- 1556) yaradıcılığı əvəzsiz və müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

M.Füzulinin sosial-siyasi görüşlərində qanun (əsasən islam qanunları) məsələsinə toxunulsa da, onun anlayışı görüş dairəsindən kənar qalmışdır. Füzuli başlıca diqqəti qanunların mənə və mahiyyətinə, onların cəmiyyət həyatındakı əhəmiyyətinə yönəltmişdir. O özünün “Bəngü Badə” əsərində dövrün tarixi hadisələrinə tənqidi münasibətini bildirməklə yanaşı, müasiri olduğu hökmdarları ədalətə çağırmış, feodal üsul-idarəsi şəraitində xalqın ağır həyatını yüngülləşdirən, onun mənafeələrini ifadə edən qanunlar verilməsi tövsiyə ilə çıxış etmişdir.

“Ədalətsiz hakimə dəvayi-hökumət nə rəva!” – deyən mütəfəkkir dövlət hakimiyyətini xalqın həyatına məsul olan bir iş hesab edir və göstərirdi ki, “hökmdür vasitəy-mövtü-həyaəti xalqın...”. Ədalət-

sizliyi bir yana, məzmunu xəta və qüsurlardan ibarət olan qanunların verilməsi nəticəsində ölkədə müxtəlif şər və fəsadların tüğyan etməsindən danışan Füzuli yazırdı:

*Vay ol hakimə kim, eyləyə hökmündə xəta,
Qıla məzlumların mərhəmətindən məhrum.
Rəhmət ol hakimə kim, olmaya eldən qafil,
Nəqdi-övgəti ola bəzmi-niyazi-füqara.*

M.Füzuli fəlsəfəsini görə, “dünya kamil yaranın açarının məzhəridir. Dünya ariflər üçün rəhbər, cahillər üçün yolkəsək bir səddir”. Mütəfəkkirin məntiqinə uyğun olaraq qanunları bilmək zəruridir. Bunun səmərəsi ondan ibarətdir ki, inkişaf yalnız qanunları bilməklə mümkündür. “...Qayda-qanunları bilmək üçün öyrən ki, padşah dərğahına yaxın olanlar, himməti olan adamlar vəzirlik və sədrlik mərtəbəsinə bu sənətlə çatmışlar, dünya işlərinin dairəsinə və dünyada olan şeyləri əldə etməyə bu vasitə ilə nail olmuşlar”.

Mütəfəkkir qanunların məzmununda mövcud olan xəta və qüsurları qəflət yuxusuna qalmış məmurların fəaliyyətsizliyinin, xalqın mənafeyinə laqeydliyin nəticəsi hesab edirdi. İstər qanunların, istərsə də xalq mənafeyinin isti münasibətə ehtiyacı vardır. Füzuli yazır: “Hər kəs öz səyinin sayəsində müəyyən rütbəyə çatmağa çalışmalı, ...aləmin ixtilatını pozan qədərə etiqad etməməlidir”.

M.Füzulinin fikrincə, insan öz təbiəti etibarını ilə mədənidir. Mədəniyyət isə cəmiyyətə əsaslanır. Cəmiyyət də öz qarşılıqlı iş-əlaqələrində qanuna möhtacdır ki, intizamın səbəbi olan mədəniyyətdə pozğunluq əmələ gəlməsin. Buna görə də labüd olaraq, elə bir vicdanlı qanunverici olmalıdır ki, ...əmlər və qadağanlar barədə onun rəhbərliyi doğru olsun. Belə bir qanunverici peyğəmbərdən, qanun isə şəriətdən ibarətdir. ...Yolunu azmış adamlardan ibarət cəmiyyətlərin pozulub dağılması o demək deyildir ki, yuxarıdakı dəlil saxtadır”.

M.Füzuli özünün “Mətləül-etiqaq” əsərində qayda-qanun verənləri müdrik tədqiqatçı və müəllimadlandırır. O, qanunyaratmanı insanın şüurlu fəaliyyətinin məhsulu, nəticəsi qismində dəyərləndirir. İnsanın məhz şüuruna, ağılına və ixtiyara (hüquq) malik olduğuna görə başqa canlılardan fərqləndiyini qeyd edən mütəfəkkir günah (cinayət əməllərindən) işlərdən uzaq olmağa çağırır, belələrinin daimi nəzarətdə saxlanmasını və tərbiyələndirilməsini zəruri hesab edirdi.

Mənsəbindən, mövqeyindən və rütbəsindən asılı olmayaraq, ölkə qanunlarını pozan bütün şəxslərin cəzalandırılmasını zəruri hesab edən Füzuli bunun özündə nizam-intizama dəvətin və riayət edilməsinin bir vasitəsi kimi qiymətləndirirdi. Mütəfəkkir

kirin fikrincə, həyatın ləzzət və asudəlikləri o demək deyildir ki, insan başqalarına ziyan vursun. Belə bir ziyanın mükafatı isə yalnız cəza ola bilər. O yazırdı: “...İnsan təbiəti elə yaranmışdır ki, o, fitri olaraq ehtiraslardan ləzzət alır və cismani həzzlərə meyl göstərir. Halbuki bunlardan zərər görür. İnsanı bu işlərdən çəkindirə bilən (bir şey) vardırsa, ...ancaq cəza dəhşətindən ibarətdir. Demək olmaz ki, ...xalq tərəfindən verilmiş qayda-qanunların qorxusu və ya nemətlərin aradan getmək təhlükəsi (ehtiraslar və cismani ləzzətlər qarşısında) müəyyən maneələr təşkil edir və bu kifayət edər; çünki ...insanlar tərəfindən verilmiş qayda-qanunlar, həmçinin nemətlərin aradan getmək təhlükəsi belə bir maneə təşkil etmir”.

M.Füzulinin sosial-siyasi görüşlərinin maraqlı doğuran cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, qanunların yaşamasından ötrü dövlətin mövcudluğunun zəruriliyini qeyd edirdi: “İmamətin vücudu zərurüdür; çünki islamın (daimi olaraq) yaşaması üçün şəriət ehkamı davam etməlidir”. (3,s.4-5)

Cəmiyyətin və dövlətin inkişafı prosesində istər insanların təsəvvüründə, istərsə də elmi təfəkkürdə qanuna və onun anlayışına dair mülahizələrdə müxtəlif dəyişikliklər baş vermişdir. Çoxsaylı müxtəlif ideyaların, nəzəriyyə və təlimlərin meydana gəlməsi nəticəsində qanunla bağlı fikirlər tədricən təkmilləşmiş və müvafiq tarixi dövrlərin sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni şəraitinə uyğunlaşdırılmaqla müasirləşdirilmişdir. Bu həm də elə bir amilin qanunauyğun nəticəsidir ki, bilavasitə həyatı məkanımız olan maddi aləm intensiv elmi-texniki tərəqqi sayəsində praktiki olaraq tamamilə insanın fəaliyyət sferasının, onun əqli və fiziki əməyinin məhsuluna çevrilmişdir.

Qanunun mahiyyəti və mənası haqqında təsəvvürlərin püxtələşməsində sosial həyatda və dövlət həyatında baş vermiş sıçrayışlar da mühüm rol oynamışdır. Çoxsaylı elmi tədqiqatlarda və hüquq ədəbiyyatında sosial-hüquqi nöqtəyi-nəzərdən qanunun heç vaxt mücərrəd fenomen olmadığı hamılıqla qəbul olunmuşdur. O, hüquqi təbiəti etibarilə həmişə maddi olmuşdur. Qanun daim, hər şeydən əvvəl, hakimiyyətdə olan qüvvələrin, sosial təbəqələrin, qrup və zümrələrin iradəsini, onların mənafeələrini ifadə və müdafiə edir. Bu isə aşağıdakılar səbəbindən təsadüfi hesab oluna bilməz.

Birincisi, yalnız dövlət hakimiyyətinin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul edilən qanun xalqın azad iradə ifadəsinin (referendumun - ümum-xalq səsverməsinin) məhsuludur. Qanunun hər hansı digər dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilməsi, bir qayda olaraq, istisna olunur.

İkincisi, əsas və ən əhəmiyyətli ictimai münasibətlər qanun vasitəsilə tənzimlənir. Bunlar dövlətin

ali hakimiyyət orqanının müstəsna səlahiyyətləri ilə müəyyənləşdirilən ictimai münasibətlərdir.

Üçüncüsü, qanun hər bir demokratik ölkənin hüquq sistemində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan aktdır. Qüvvədə olan qanunauyğun olmayan, yaxud ona zidd olan hər hansı normativ-hüquqi akt müəyyən edilmiş qaydada da dəyişdirilir, ya da ləğv olunur.

Dördüncüsü, qanun sabit təbiətə malik normativ-hüquqi aktdır. O özündə bütün ölkə ərazisində hamı üçün məcburi olan ümumi davranış qaydalarını (normalarını) ehtiva edir.

Beşincisi, qanun daha möhkəm təbiətə malikdir. O, yalnız obyektiv sosial zərurətdən irəli gələn müstəsna hallarda dəyişdirilir, ona əlavələr olunur və ya o, ləğv edilir.

Azərbaycanda qanunlar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi (parlament) tərəfindən qəbul olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Quliyev A.İ. Azərbaycanın qədim siyasi-hüquqi abidələrində qanun və qanuncululuq problemi. AMEA FSTHİ. EƏ, №4, Bakı-2006
2. Quliyev A.İ.N.Tusin Hüquqi görüşlərində qanuncululuğa və ədalət mühakiməsinə münasibət B.Qanun, №6, 2006
3. Quliyev A.İ.XII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda ideal cəmiyyətə dair görüşlərdə qanun və qanuncululuq məsələsi B.Qanun, №8, 2006
4. Məlikova M.F.Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi B.: Maarif, 1988
5. Кофанов Л.А. Возникновение и развитие римского права в VIII-III вв. до н.э. М., 2006.

Резюме

Габил Курбанов

Закон – основа нормативно-правовой системы государства

В начале представленной статьи говорится, что наряду со своим смыслом, закон выступает в качестве первичной основы для многочисленных производных понятий и терминов современного азербайджанского юридического языка. Одним из особых аспектов, привлекающих внимание, является то, что закон, как явление всегда сопровождается отношением к законности. В некоторых древних цивилизациях закон был принят как жизненная норма, как указание в социальном смысле. После принятия в Азербайджане ислама, здесь начала формироваться исламская правовая система. Поэтому в исламском праве, как одном из источников права, закон употребляется в смысле правильного пути, который заповедан, показан или считается уместным. В заключении утверждается, что в современном Азербайджане, законы принимаются Милли Меджлисом (Парламентом) Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: государственное устройство, законодательство, правовой принцип, политико-правовой памятник, формы правления, законность, всенародное голосование

Summary

Habil Gurbanov

Law is the basis of the regulatory legal system of the state

The presented article states that along with its nature, the law acts as the primary ground for numerous derivative concepts and terms of the modern Azerbaijani legal language. One of the special aspects that draws attention is that the law as a phenomenon is always related to legitimacy. In some ancient civilizations, the law was accepted as a norm of life, as direction in the social sense. The formation of an Islamic legal system took its source in Azerbaijan after the adoption of Islam. Therefore, in Islamic law, as one of the sources of law, the legislation is used in the sense of al-huda, which is commanded, specified or considered appropriate. In the conclusion the article states that in modern Azerbaijan, laws are adopted by the Milli Mejlis (Parliament) of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: state structure, legislation, legal principle, political and legal monument, forms of government, legality, popular vote